

ОБ'ЄКТ ОСОБИСТОГО НЕМАЙНОВОГО ПРАВА НА СПРИЯТЛИВЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

У статті розглядаються підходи до визначення об'єкта особистого немайнового права. Досліджуються різні точки зору на об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, їх переваги та недоліки. Аналізуються особливості сприятливого навколишнього природного середовища як об'єкта відповідного особистого немайнового права.

Ключові слова: особисте немайнове право; об'єкт права; сприятливе навколишнє природне середовище.

Матвейчук А. А. Объект личного неимущественного права на благоприятную окружающую природную среду: проблемные вопросы.

В статье рассматриваются разные подходы к определению объекта личного неимущественного права. Исследуются существующие точки зрения на объект личного неимущественного права на благоприятную окружающую природную среду, их преимущества и недостатки. Анализируются особенности благоприятной окружающей природной среды как объекта соответствующего неимущественного права.

Ключевые слова: личное неимущественное право; объект права; благоприятная окружающая природная среда.

Matviichuk A. O. The Object of the Personal Non-property Right to Favorable Natural Environment: Problematic Issues.

In this article different approaches to the personal non-property right object determination were analyzed. Existing points of view on the personal non-property right to a favorable natural environment object, their pros and cons were researched. Some specific features of favorable natural environment as an object of a corresponding personal non-property right were considered.

Keywords: personal non-property right; object of a right; favorable natural environment.

Наукові праці про особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище вкрай нечисленні, а питання об'єкта зазначеного права розглядається лише в загальних рисах що, відповідно, мало збагачує сферу юридичних знань. У той же час розуміння об'єкта є ключовим для розуміння змісту та значення особистого немайнового права.

Питання об'єкта особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище розглядалися у працях Малєїної М. Н., Малюги Л. В., Боровської І., Спасибо-Фатєєвої І. В., Толстого В. С. та ін.

Мета статті полягає в аналізі різних підходів до визначення об'єкта досліджуваного суб'єктивного права, а також у з'ясуванні місця сприятливого навколишнього природного середовища як об'єкта особистого немайнового права у системі об'єктів цивільних прав.

Одразу зробимо застереження, що автор цієї статті оперує саме терміном «сприятливе навколишнє природне середовище», а не «безпечне для життя і здоров'я довкілля», що застосовується у чинній редакції Цивільного кодексу України, чи його аналогами, що зустрічаються як у деяких інших актах законодавства, так і у наукових працях. У попередніх статтях ми вже обґрунтували доцільність заміни поняття «безпечне для життя і здоров'я довкілля» терміном «сприятливе навколишнє природне середовище» [1, с. 21–28]. Тож виходитимемо з того, що зазначене право у чинній редакції статті 293 Цивільного кодексу України відображене як право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а в науці цивільного права також іменується правом на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище.

У теорії права питання об'єкта суб'єктивного права є одним з найбільш спірних [2]. Існує багато теорій з цього приводу: теорія множинного об'єкта, моністична теорія, речово-правова теорія, теорія дій, теорії «об'єкт-поведінка», «об'єкт-правовий режим» та інші [2]. Найбільш поширеною у наш час є теорія «об'єкт-блага», одна з представників якої Астахова М. А. визначає об'єкт суб'єктивного права як засіб задоволення майнових та немайнових інтересів суб'єкта, в якості якого виступають матеріальні та нематеріальні блага [2].

Теорія «об'єкт-благо» була втілена і у вітчизняному законодавстві. Відповідно до ст. 177 Цивільного кодексу України об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага [3]. «Іншими» нематеріальними благами, вочевидь, є особисті немайнові блага, які разом з результатами інтелектуальної, творчої діяльності та інформацією включені до глави 15 Цивільного кодексу України «Нематеріальні блага». Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 Цивільного кодексу України) [3]. Майном, як особливим об'єктом, вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [3].

Стосовно об'єкта особистого немайнового права, у тому числі права на сприятливе навколишнє природне середовище, у Цивільному кодексі України прямої відповіді не дається. Стефанчук Р. О., Давидова Н. О., Тимчук Т. О. тощо сходяться на думці, що об'єктом особистих немайнових прав є особисті немайнові блага, в окремих випадках – інші нематеріальні блага, наприклад, інформація [4, с. 96; 5, с. 256; 6, с. 31; 7, с. 197]. Вітчизняне законодавство не розкриває поняття «немайнове благо» та не називає його ознак. Малюгою Л. В. запропоновано власне визначення особистих немайнових благ як певних сутнісно-якісних властивостей або стану особи (природні блага фізичної особи) та інших соціально-вартісних властивостей особи (блага соціального характеру та блага, належні особливим утворенням – юридичним особам), які визначають автономність, індивідуальність, цінність особи та забезпечують її фізичну, духовну, соціальну самодостатність та реалізованість як таку [8, с. 6].

Загалом слід відзначити, що у російській цивілістичній науці теорії немайнових благ приділено набагато більше уваги, аніж в українській. Одразу зробимо застереження, що у Цивільному кодексі Російської Федерації загальна стаття, що перераховує немайнові блага (у розумінні вітчизняного законодавця), названа «150. Нематеріальні блага» [9]; оскільки в українському законодавстві поняття «нематеріальні блага» та «немайнові блага» співвідносяться як родове та видове, а в російському законодавстві такий поділ відсутній, для уникнення плутанини ми перекладатимемо рос. «нематеріальні блага» як «немайнові блага».

Толстой В. С. зазначає, що всі об'єкти цього світу можна поділити на два види: які сприймаються органами чуттів людини – речі та енергія, і які не відчутні – інформація [10, с. 42–50]. Жодних інших об'єктів у природі не існує, у тому числі тих, які охороняються законодавством під назвою «немайнові блага» [10, с. 42–50]. Ті цінності, які цивільне законодавство вважає немайновими, по суті є властивостями суб'єкта – учасника цивільних відносин, які в інтегрованому вигляді визначають його автономію [10, с. 42–50]. Арзуманян А. Б. вважає, що по своїй сутності немайнові блага виступають як властивості особистості, що забезпечують її фізичний та духовний добробут, або як гарантії соціального добробуту [11, с. 25]. Немайнові блага можуть мати як природне походження – життя, здоров'я, сприятливе навколишнє середовище, так і соціальне походження [11, с. 25]. Немайнові блага мають специфічного носія [11, с. 25]. Для благ природного походження таким носієм є організм людини (життя і здоров'я), а також навколишнє середовище (сприятливе навколишнє середовище); для благ соціального походження носієм є людина [11, с. 25]. Арзуманян А. Б. визначає немайнові блага як нерозривно пов'язані з людиною блага природного або соціального походження, що мають специфічного носія, який володіє ознаками індивідуальності та неповторності [11, с. 10]. Зважимо, однак, на недолік визначення, даного через самого себе: «...благо – це ... благо...», в результаті чого виходить, що всі перелічені ознаки розкривають лише значення прикметника «немайновий». Натомість є автори, наприклад, М. Л. Нохріна, які взагалі заперечують можливість немайнових благ виступати об'єктами права, оскільки об'єктивно вони не існують (тобто не матеріалізовані та не відокремлювані від суб'єкта) [12, с. 26].

У наукових колах сформувалося кілька поглядів на об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище (та відповідних правовідносин), а саме: 1) об'єкт права – безпечна якість навколишнього природного середовища (Бредіхіна В. Л.) [13, с. 8]; 2) об'єкт права – сприятливий екологічний стан особистості (Малеїна М. Н.); автор робить висновок, що сприятливе навколишнє середовище – це комфортний для життя, здоров'я і вільного вияву особистості стан [14, с. 98]; 3) об'єкт – сприятливе навколишнє природне середовище як немайнове благо (Арзуманян А. Б.) [11, с. 25]. Цей перелік слід доповнити ще одним підходом, а саме: об'єкт – безпечне навколишнє природне середовище, доквілля у розумінні природоохоронного законодавства (Іванюшенко В. В.) [15, с. 10]. В останньому випадку мова

йтиме вже про цілком матеріальний об'єкт, частину об'єктивної дійсності. «Нематеріальний – не заснований на матерії, який не є матерією і не зводиться до матерії; духовний абстрактний» [16, с. 767]. «Майновий – стосовний до володіння майном» [16, с. 637]; отже немайновий – який не стосується володіння майном. Виходячи з семантичного тлумачення зазначених термінів цивільного законодавства, немайнове благо – таке, що не засноване на матерії, не є матерією і не зводиться до матерії; немайнове благо не може бути матеріальним. Як бачимо, перші три підходи, хоча і по-різному, визначають об'єктом особистого немайнового права певне немайнове благо. У четвертому варіанті об'єктом права є складова цілком матеріального світу; цей підхід характерний для авторів, що досліджують право на сприятливе навколишнє природне середовище (чи його аналог) з публічно-правових позицій, однак його застосовують і деякі цивілісти, зокрема Стефанчук Р. О., Боровська І. [5, с. 711; 17, с. 270]. Принагідно зазначимо, що той факт, що особисте немайнове право захищається нормами різних галузей, не змінює його природу, а отже, і не може бути різних об'єктів у такого права залежно від галузі права, що його захищає.

Жоден з описаних підходів, окрім «об'єкт – стан особистості» (Малеїна М. Н.), не вписується у наведене вище розуміння немайнового блага як властивостей чи стану особи. Проте, на нашу думку, у даному випадку іде зміщення акценту зі стану навколишнього природного середовища на стан самої людини у цьому середовищі, і така ситуація є неприйнятною не лише з тієї причини, що антропоцентризм як філософія життя поступово здає своєї позиції на користь «зеленого» світогляду, але і тому, що заданого стану особистості можна досягнути при абсолютно різних варіантах стану навколишнього природного середовища, нейтралізуючи негативні наслідки замість усунення їх причини. Наприклад, вживання вітамінів, біодобавок чи ліків які усувають наслідки несприятливого (або й небезпечного) стану води, повітря, ґрунтів; побутова фільтрація забрудненої води та повітря замість очищення річок та зменшення викидів в атмосферу; створення чергового зоопарку замість збереження автентичного біорізноманіття території тощо. Окрім того, у самому терміні закладена вказівка на стан не особи, а зовнішнього відносно неї чинника – навколишнього природного середовища. Недоліком теорії «об'єкт – якість», на наш погляд, є те, що в ролі об'єкта виступає не якась конкретне явище, а його ознака, властивість.

На нашу думку, саме два останні підходи, що визнають об'єктом суб'єктивного права сприятливе навколишнє природне середовище, є найбільш доречними.

Розглянемо підхід, відповідно до якого об'єктом досліджуваного особистого немайнового права є частина матеріального світу. До цього часу автори, що, розглядаючи відповідне особисте немайнове право, зверталися за визначеннями до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», але не ставили питання про природу такого блага як сприятливе навколишнє природне середовище (чи його аналогів). Визнаючи заслуги відповідних науковців, наголосимо, однак, що у такому випадку слід з'ясувати, як вписується такий погляд на об'єкт права із загальними положеннями вчення про особисті немайнові права та нормами Цивільного кодексу України. Як вже зазначалося вище, цивільне законодавство України визнає об'єктами цивільних прав блага - матеріальні та нематеріальні цінності, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки, не обмежуючись виключним їх переліком. Незаперечним є той факт, що навколишнє природне середовище як частина об'єктивної дійсності належить до матеріального світу, щодо окремих його компонентів можуть виникати різного роду майнові права (наприклад., оренда землі), однак комплексно це поняття використано лише при конструюванні досліджуваного особистого немайнового права, не кажучи вже про те, що легального визначення терміну «довкілля» взагалі не існує. З приводу навколишнього природного середовища у фізичних осіб виникає ряд прав та обов'язків, що впливає зі ст. 282, ч. 2 ст. 293 Цивільного кодексу України, відповідно до яких: фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю; діяльність фізичної та юридичної особи, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля, є незаконною [3]. Отже, можна стверджувати, що у розумінні Цивільного кодексу України навколишнє природне середовище є матеріальним благом. Ми наразі утримаємося від визнання навколишнього природного середовища річчю, адже це, хоча і не спростовує закріплених у ст. 269 Цивільного кодексу України ознак особистих немайнових прав, викликає чимало заперечень: це суперечить загальноприйнятому підходу; не вписується у поділ речей на рухомі/нерухомі; само благо не є об'єктом жодного права, окрім зазначеного немайнового; це може призвести до змішування особистого немайнового права та прав природокористування. Останній аргумент викликає особливий інтерес, адже у російській юридичній науці вже висловлено тезу про суб'єктивне право на доступ до природних ресурсів. Васильєва М. І. розглядає його як теоретичну

конструкцію, що вбирає у себе ряд суб'єктивних прав громадян, закріплених законом, а саме: право на отримання земельних ділянок для ведення садівництва, індивідуального будівництва тощо; право на отримання загальнопоширених корисних копалин та вод зі своєї ділянки, використання підземного простору; право користування береговою смугою водних об'єктів і право користування водними об'єктами загального користування; право перебувати у лісах, збирати дикорослі ягоди, трави, гриби тощо; право спортивної та любительської риболовлі, полювання; використання тваринного світу у виховних, естетичних та інших подібних цілях без вилучення з середовища існування [18, с. 7]. Водночас матеріальне благо та річ співвідносяться між собою як родове та видове поняття; оскільки перелік матеріальних благ, що можуть бути об'єктами цивільних прав, у законодавстві не є вичерпний, очевидно, що об'єктами цивільних прав можуть бути і інші матеріальні цінності, окрім речей. Також відмітимо, що життя не стоїть на місці, у науці цивільного права вже давно існують серйозні дискусії щодо низки об'єктів, які погано вписуються у систему об'єктів цивільних прав, передбачену законом, а саме: паркувальні місця, асфальт, ділянки Місяця, газопроводи тощо [5, с. 61–69].

Відмітимо, що зв'язок, на думку про який наводить назва особистих немайнових благ та особистих немайнових прав, тобто виникнення особистих немайнових прав з приводу саме та лише немайнових (чи загалом нематеріальних) благ, напряду не відображений у Цивільному кодексі України ані у 269, ані у 271 статтях, як слід було б очікувати. Як наслідок немає причин стверджувати, що особисті немайнові права не можуть виникати з приводу матеріальних благ. Це твердження набуде більш реальних рис у разі закріплення у вітчизняному законодавстві у якості самостійних прав тих можливостей особи, що сьогодні розглядаються як правомочності у складі досліджуваного особистого немайнового права, а саме: право дихати чистим повітрям, право пити чисту воду, право на доступ до природних ресурсів тощо. Водночас вважаємо, що протиставлення загальному розумінню ще не робить теорію апіорі хибною.

При цьому ми не вбачаємо суперечності з такою ознакою немайнових прав як немайновість, адже остання розглядається, наприклад, Стефанчуком Р. О., як комплексна ознака, що означає: по-перше, що цим правам не притаманна економічна природа походження, тобто вони не виникають в результаті економічного виробництва; по-друге, у даних прав відсутній економічний зміст, тобто вони не можуть мати майново-грошової вартості, у них відсутній економіко-майновий еквівалент [4, с. 124].

Останнім розглянемо підхід, згідно з яким об'єктом особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище є особисте немайнове благо – сприятливе навколишнє природне середовище. Його прихильники ґрунтуються на тому, що об'єктом особистого немайнового права є немайнове благо, а отже, й об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище також є немайновим благом; при цьому вказівка на об'єкт уже закладена у назві суб'єктивного права; як наслідок сприятливе навколишнє природне середовище (безпечне для життя і здоров'я довілля) є особистим немайновим благом. Заради справедливості слід відмітити, що ані сприятливе навколишнє природне середовище, ані безпечне для життя і здоров'я довілля (чи взагалі будь-які) не називаються у числі особистих немайнових благ, перелік яких міститься у ст. 201 Цивільного кодексу України [3]. Однак зазначений перелік є невичерпним, на що вказує, хоча і не зовсім вдало, конструкція ст. 201 Цивільного кодексу України: особистими немайними благами, які охороняються цивільним законодавством, є ... також інші блага, які охороняються цивільним законодавством [3].

Водночас при застосуванні цього підходу постає проблема відмежування особистого немайнового блага від фактора об'єктивної дійсності та їх співвідношення. Зазначимо, що ця проблема не характерна для інших особистих немайнових благ: життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я, репутація тощо – це блага, які ми можемо спостерігати, пізнати, використати, можемо дати їм суб'єктивну оцінку (міцне здоров'я, яскраве життя, гучна репутація тощо) та ін., однак у них не існує, так би мовити, фізичного відповідника, до якого (чи його окремих складових) можна доторкнутися.

Як співвідносяться сприятливе навколишнє природне середовище як особисте немайнове благо та навколишнє природне середовище як частина об'єктивної дійсності? Тут згадується старий анекдот, який вдало демонструє реалії українського суспільства: «Я маю право?... – Так. – А я можу?... – Ні!» Інакше кажучи, кожна людина має право отримати благо, спрямоване на забезпечення її фізичного існування, – сприятливе навколишнє природне середовище, але далеко не кожна людина це благо має, тобто проживає у сприятливому для неї навколишньому природному середовищі; більше того, можна констатувати, що в умовах України якщо й існує

сприятливе навколишнє природне середовище, то лише десь на вершинах Карпат, тобто там і тому, де в силу сучасного стану розвитку науки і техніки урбанізація неможлива. Коли обидва ці поняття поєднуються, матиме місце повноцінна реалізація особистого немайнового права особи на сприятливе навколишнє природне середовище. Тобто сприятливе навколишнє природне середовище як об'єкт особистого немайнового права – це навколишнє природне середовище у стані, ідеальному для повноцінного життя людини у гармонії із суспільством та природою. Відповідно, однією з ключових правомочностей праволодильця є можливість змінювати навколишнє природне середовище та вимагати відповідних дій від інших осіб, аби довести його до очікуваного стану.

Компромісну позицію між двома останніми розглянутими підходами займає Арзуманян А. Б., яка вважає, що сприятливе навколишнє природне середовище як немайнове благо природного походження має ідеальну форму, яка співпадає з матеріальною, тобто носієм його є навколишнє природне середовище [11, с. 12].

За результатами проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1) у науці цивільного права склалися різні точки зору на об'єкт особистого немайнового права на сприятливе навколишнє природне середовище, більшість з яких не вписується в усталене розуміння особистого немайнового блага;

2) слід визнати, що особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище є одним з найбільш спірних серед особистих немайнових прав, однак ми не допускаємо думки про «випадковість» його вміщення до глави 20 Цивільного кодексу України;

3) певна неузгодженість цього права з положеннями загальноновизнаних теорій у цілому несуттєва, адже винятки з правила завжди існують, хоча вони можуть ускладнювати правозастосування. У главі 20 Цивільного кодексу України такий виняток не один. Поставлене нами питання про розмежування понять у рівній мірі стосується і права особи на безпечні для неї продукти споживання (харчові продукти та предмети побуту);

4) питання об'єкта зазначеного суб'єктивного права, його природи та місця серед визнаних об'єктів цивільних прав потребує подальшого дослідження і конкретного вирішення як у наукових колах, так і в законодавстві, оскільки воно тісно пов'язане із правомочностями суб'єкта.

.....Разрыв страницы.....

Список використаних джерел:

1. Матвійчук А. О. Особисте немайнове право на сприятливе навколишнє природне середовище: проблеми понятійного апарату/ А. О. Матвійчук // Юридична наука. – 2012. – № 12. – С. 21–28.

2. Астахова М. А. Объект субъективного гражданского права: понятие и признаки [Електронний ресурс] / М. А. Астахова. – Режим доступу : http://www.juristlib.ru/book_2852.html.

3. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV// Голос України. – 2003. – 12 бер.

4. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Р. О. Стефанчук ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – 626 с.

5. Цивільний кодекс України : правникам, нотаріям, адвокатам, суддям, викладачам, студ. Серія «Коментарі та аналітика». Т. 4 : Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки / [Т. В. Бобко та ін.] ; за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. – Х. : Страйд, 2009. – 766 с.

6. Давидова Н. О. Особисті немайнові права : Навчальний посібник / Н. О. Давидова. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 160 с.

7. Тимчук Т. О. Актуальні проблеми вдосконалення визначення поняття «особисті немайнові права» в теорії цивільного права / Т. О.Тимчук // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 194–198.

8. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. В. Малюга. – К., 2004. – 22 с.

9. Гражданский кодекс Российской Федерации : Закон 30.11.1994 № 51-ФЗ, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/>.

10. Толстой В. С. Личные неимущественные правоотношения / В. С. Толстой. – М. : Издательство Академии повышения квалификации и профессиональной переподготовки работников образования, 2009. – 216 с.
11. Арзуманян А. Б. Нематериальные блага как объекты гражданских прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Б. Арзуманян. – Ростов-на-Дону, 2008. – 33 с.
12. Нохрина М. Л. Гражданско-правовое регулирование личных неимущественных отношений, не связанных с имущественными / М. Л. Нохрина. – СПб., 2004. – 352 с.
13. Бредіхіна В. Л. Право громадян на безпечне навколишнє природне середовище : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / В. Л. Бредіхіна. – Х., 2005. – 20 с.
14. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / М. Н. Малеина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : МЗ Пресс, 2001. – 244 с.
15. Іванюшенко В. В. Конституційне право людини і громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля та його забезпечення в системі місцевого самоврядування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. В. Іванюшенко. – К., 2009. – 20 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
17. Боровська І. Зміст права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як особистого цивільного права / І. Боровська // Вісник Національної академії державного управління. – 2004. – № 1. – С. 265–270.
18. Васильева М. И. Право граждан на доступ к природным ресурсам (общетеоретическое и межотраслевое обоснование) / М. И. Васильева // Журнал российского права. – 2012. – № 3. – С. 5–14.

* Матвійчук Анастасія Олександрівна – здобувач кафедри цивільного та господарського права ВНЗ «Національна академія управління», головний спеціаліст-юрисконсульт Департаменту правової роботи Державної фінансової інспекції України.